

УДК 323

Політичні ризики в умовах демократичної трансформації суспільства

Олег Зубчик,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

У статті автор визначає поняття політичного ризику, аналізує суб'єкти й об'єкти політичного ризику, наводить існуючі кваліфікації політичних ризиків, досліджує фактори, які сприяють виникненню, підвищенню та мінімізації політичних ризиків. Крім того, наведено приклади методик дослідження та управління політичними ризиками.

Ключові слова: політичні ризики, суспільство, трансформація, ефективність політичної системи.

In the paper the author determines the concept of political risk, analyses subjects and objects of political risk, writes about classification of political risks, probes factors, which are instrumental in an origin, increase and minimization of political risks. The examples of the methods of research and management of political risks are also given.

Keywords: political risks, society, transformation, efficiency of the political system.

Поняття «ризик» відоме досить давно й пов'язане з формуванням раціонального ставлення до світу, усвідомленням відповідальності за прийняті рішення. Ризиками вважаються явища, які можуть спричинити негативні наслідки у політичній, економічній та інших сферах життя суспільств. Окрема категорія ризиків – це політичні ризики. **Політичні ризики** – це множина можливостей негативних наслідків, пов'язаних з прийняттям політичних рішень, змінами у політичній системі або навколишньому середовищі, які також обумовлені політичними процесами.

У міжнародному менеджменті політичний ризик – це ймовірність того, що іноземні інвестиції будуть предметом тиску з боку урядової політики країни, куди інвестують.

Мета нашого дослідження – виявити фактори мінімізації політичних ризиків в умовах динаміки демократичної трансформації суспільства. Основні завдання для досягнення мети – проаналізувати динаміку політичної системи, умови демократичної трансформації суспільства, класифікувати політичні ризики та виявити можливості їхньої мінімізації.

Науковий інтерес саме до політичного ризику формується наприкінці 50-х років ХХ століття й пов'язаний з революцією на Кубі. До 1980-х поняття політичного ризику залишалося на периферії прикладної політології. За змістом і характером аналізу сутності політичних ризиків виокремлюють напрями досліджень розвитку поняття ризику як соціально-філософської категорії (Ч. Кеннеді, С. Бланк, А. Шапіро, Д. Ла Паломбаре, Д. Даніелс, І. Подколзіна, В. Перевезій, у зв'язку з можливостями прогнозування (Дж. Остін, Дж. Морган, С. Марк), оцінкою та управлінням ризиками (Ф. Бартон, Д. Рулофф, Н. Хайес, Е. Гіденс, Н. Луман, У. Бек, М. Дуглас).

Визначення політичного ризику дозволяє оцінити вплив несприятливих, насамперед, політичних факторів, які складають поле політичних ризиків, на досягнення соціальних та економічних цілей.

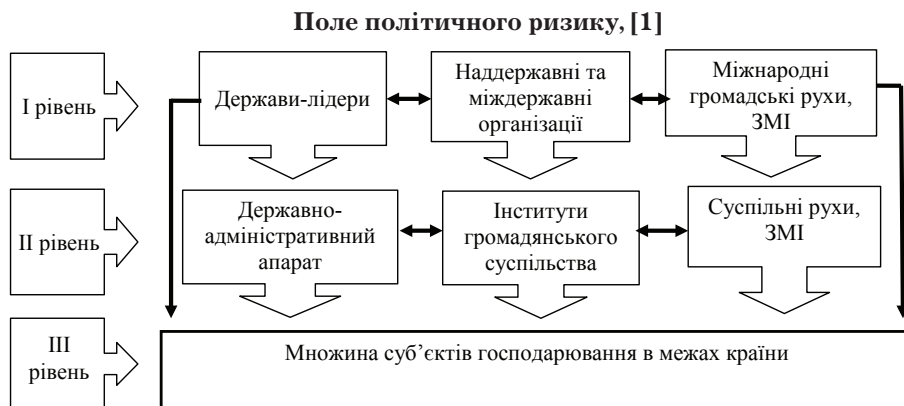
Поле політичних ризиків – це сукупність взаємозв'язків політичного характеру у досліджуваному політичному просторі та часі. Структурно поле політичного ризику можна зобразити у вигляді трьох рівнів. Перший рівень стосується філій транснаціональних корпорацій та їхніх співробітників у країні свого тимчасового перебування з економічних причин. Другий рівень – це рівень держави з усіма інститутами влади й громадянського суспільства, включаючи національні неурядові організації, місцеві засоби масової інформації. Третій рівень стосується організацій наднаціонального характеру (ТНК, банки, міжнародні урядові й неурядові організації, регіони за економічною чи територіальною ознакою). Схематично поле політичного ризику відображено нижче.

Суб'єкти та об'єкти політичного ризику

Тривалий час чи не єдиним джерелом політичного ризику були дії державного апарату. Держава нині залишається серйозною адміністративною силою, однак важливе значення мають дії й інших транснаціональних акторів.

Транснаціональні актори можуть впливати на рівень політичного ризику через національні уряди та неурядові інститути. Найсильнішими важелями «прямого» впливу є сучасні інформаційні технології й свобода пересування. Це послаблює можливість контролю з боку національного уряду за всіма процесами усередині держави. Держава сама може постати перед політичними ризиками. У країнах зі слабким економічним розвитком і нестабільною політичною владою суб'єктом політичного ризику може бути сама держава.

Схема 1

Існує декілька класифікацій політичних ризиків. Наприклад, за джерелами виникнення політичні ризики класифікували Ж. Торре, Ч. Кеннеді, за об'єктом впливу – Д. Некар та Ж. П. Ламберт, за ступенем стабільності політичної системи – В. Коплін і М. О'Лірі.

Отже, *за джерелами виникнення* політичні ризики бувають: а) легально-урядові (внутрішні) – ризики, пов'язані з діяльністю урядових структур; б) екстра-легальні (зовнішні) – ризики, обумовлені політичними процесами, які не контролюються урядом.

З легально-урядовим ризиком пов'язується можливість таких дій уряду, як: націоналізація власності окремих суб'єктів господарювання, галузей або навіть всіх господарюючих суб'єктів; конфіскація власності суб'єктів господарювання, арешт рахунків; відмова від виконання боргових зобов'язань; створення перешкод для діяльності окремих фірм або промислових груп; радикальна зміна законодавства й правил гри; введення нових обмежень на діяльність суб'єктів господарювання; високий рівень корупції; прийняття політичних рішень у корпоративних інтересах.

Екстралегалний ризик пов'язується з можливістю таких політичних явищ, як: війна; революція; політичний переворот; стихійні масові форми політичного протесту; тероризм; загострення етнополітичних конфліктів; протидія урядовій політиці з боку опозиції; економічна блокада й санкції з боку інших держав.

За об'єктом впливу політичні ризики бувають мікрорівневі та макрорівневі.

Якщо структуру політичного ризику розглядати як макро- і мікрорівень, то на макрорівні політичний ризик пов'язується з політичними процесами, які можуть змінити умови діяльності як всіх економічних суб'єктів у конкретній країні в цілому, так й іноземних фірм, які мають у ній свої ділові інтереси. На мікрорівні політичний ризик пов'язується з можливістю завдання збитків політичними акторами фірмі або навіть цілій галузі економіки у певній країні.

За ступенем стабільності політичної системи політичні ризики бувають: а) високої ймовірності; б) середньої ймовірності; в) низької ймовірності.

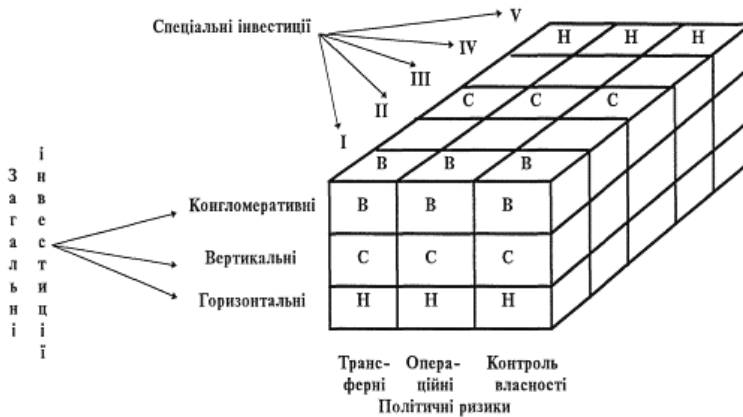
Для визначення ризику враховується стабільність режиму, безвладдя, обмеження інвестицій, відношення до приватної власності, обмеження на зовнішню торгівлю, а саме – оцінюється відношення кожної з політичних сил щодо цих факторів, вплив на них та їхня пріоритетність. У результаті, за допомогою розглянутої далі формули отримується показник ймовірності настання політичного ризику.

Фактори політичного ризику

Управління політичними ризиками ґрунтується на врахуванні дії трьох груп факторів: а) категорії політичного ризику; б) загальної природи інвестиції; в) спеціальної природи інвестиції. До категорій політичного ризику належать трансферні ризики, операційні ризики та ризики втрати контролю власності. Загальна природа інвестицій вимірюється конгломеративними інвестиціями, вертикальними інвестиціями, горизонтальними інвестиціями. Спеціальна природа інвестицій – це характеристика інвестування за секторами економічної діяльності.

Схема 2

Групи факторів при оцінці політичних ризиків, [4]

Держава й досі зберігає за собою роль основного політичного суб'єкта, вона – інституційна матриця для виникнення й розгортання внутрішніх політичних конфліктів. Відповідальність за ризик покладається в першу чергу на державу. Політичні ризики аналізуються в контексті дворівневої системи взаємозв'язків «*держави – господарюючий суб'єкт*» через розгляд умов і факторів політичної інституалізації, насамперед, на мікро- і макрорівнях. Враховуючи *внутрішні й зовнішні фактори*,

державу розглядають як центр, ядро, від якого й до якого тягнуться ті чи інші взаємозв'язки. Проте глобалізація, яка є наслідком процесів економічного характеру, спричинила політизацію суспільної структури. Сьогодні суб'єктами прийняття політичних рішень є не тільки уряди національних держав, а й міжнародні урядові та неурядові організації, різні комерційні структури, які мають часом більші фінансові можливості, ніж окремі держави. Із цього погляду можна говорити про розмитість центру політичного впливу, про існування декількох таких центрів. Їхнє визначення стає висхідним для моделей оцінки політичних ризиків.

У матриці сучасного світу переплетені взаємозв'язки окремих індивідів (лідери, впливові особистості), національних держав, надурядових структур і транснаціональних корпорацій. І хоча відповідальність за політичні ризики, в основному, покладається на національний уряд, однак процеси глобалізації дають сильні важелі контролю інститутам, ніяк не пов'язаним з ними. Тому, аналізуючи політичний ризик, враховуються й недержавні організації (національного й глобального рівня), міжкурядові об'єднання й союзи, транснаціональні корпорації й банки. Питання полягає в тому, хто є суб'єктом політичних рішень. Відповідний ресурс у певних ситуаціях є в міжнародних організацій, у деяких випадках – у транснаціональних корпорацій, а іноді в інших, сильніших держав.

Зважаючи на це, до уваги беруть модель «центр – периферія», у якій «центр» впливає за допомогою своїх фінансових можливостей на інший простір. «Центр» дає інвестиції, яких потребує «периферія». Найчастіше це призводить до різкого реформування економіки – посилюється напруженість усередині країни, що призводить до підвищення внутрішнього або зовнішнього політичного ризику, наприклад, «експропріація».

Держави зі слабкими політичними й фінансовими можливостями нерідко опиняються осторонь, навіть у тих організаціях, які не мають обмежень щодо прийняття у своє членство. Якщо економічно слабка держава стає в один ряд з могутніми державами, вона має мало можливостей для впливу на прийняття того чи іншого рішення. Таку асиметрію дуже важливо враховувати при аналізі політичного ризику. Держава, яка не має представництва «відкритої» організації, може стати їй опозиційною. Зіткнення владних інтересів одразу породжує можливість політичних ризиків.

Транснаціональні корпорації найчастіше ставали головним об'єктом політичного ризику. Ділові інтереси ТНК нерідко суперечать інтересам влади держави, у якій діє їхнє представництво (боротьба за ресурси, складні міжкурядові відносини з територіями, де ведеться реальна виробнича діяльність, тощо). Географічний чинник разом з фінансовими важелями дав можливість ТНК діяти досить активно на міжнародній політичній арені, й сьогодні урядам доводиться зважати на їхні позиції, що свідчить про досить серйозну зміну владно-адміністративного акценту.

Об'єктом прискіпливої уваги є взаємини транснаціональних корпорацій з міжнародними неурядовими організаціями (МНГО), які також є одними з акторів глобального простору. Обвинувачення ТНК з боку різних МНГО в порушенні прав людини на підприємствах у країнах зі слаборозвинутою економікою можуть спричинити, крім втрати інвестицій у цій країні, ще й до багатомільйонних збитків на територіях «співчутливих» країн. Якщо ще в 60-х роках ХІХ століття таких прикладів налічувався десяток, то сьогодні їх тисячі. Сила МНГО полягає в тому, що вони найчастіше керуються неекономічними міркуваннями, а це дозволяє їм здобути підтримку широких верств населення.

Тож, аналізуючи фактори політичних ризиків, слід враховувати їхню **комплексність**. Дж. Торре й Д. Некар запропонували класифікацію факторів політичного ризику з врахуванням впливу на виникнення й збільшення збитку діяльності суб'єкта господарювання або галузі, економічних і політичних складових (таблиця 1).

Таблиця 1

Фактори політичного ризику, [5]

Фактори	Економічні фактори	Політичні фактори
Внутрішні	<i>Населення</i>	<i>Склад населення</i>
	Чисельність та структура; економічний ріст і дохід на душу населення; природний приріст; розподіл доходу	Етнолінгвістична, релігійна, племінна або класова гетерогенність; ступінь участі в економічному й політичному житті; імміграція й еміграція
	<i>Трудові ресурси й зайнятість</i>	<i>Культура</i>
	Величина й склад; галузева й територіальна структура; продуктивність праці; міграція; рівень безробіття	Культурні, релігійні й моральні цінності; відкритість та інтенсивність культурних зв'язків
	<i>Галузевий аналіз</i>	<i>Уряд та інститути</i>
	Сільськогосподарське виробництво й самозабезпеченість; галузева й територіальна структура; тенденції розвитку; розмір і динаміка державного сектора; національні пріоритети й стратегічні галузі	Конституційні принципи й конфлікти; гнучкість національних інститутів; роль і вплив армії, церкви, партій, преси, освітніх закладів

Політичні ризики
в умовах демократичної трансформації суспільства

Олег Зубчик

Фактори	Економічні фактори	Політичні фактори
	<i>Економічна географія</i>	<i>Влада</i>
	Природні ресурси; економічна диверсифікованість; топографія й інфраструктура	Лідери; ключові фігури, які підтримують <i>status quo</i> ; роль і вплив апарату внутрішньої безпеки
	<i>Уряд і соціальні служби</i>	<i>Опозиція</i>
	Джерела й структура урядових доходів; галузевий і територіальний розподіл витрат; залежність регіонів від центральних джерел доходів	Вплив опозиції, джерела фінансування
	<i>Основні показники</i>	<i>Основні показники</i>
	Індекс цін; рівень заробітної плати; процентні ставки, грошові пропозиції	Страйкова активність; збройні виступи й терористичні акти; кількість й умови утримання політичних в'язнів; рівень корупції
Зовнішні	<i>Зовнішня торгівля</i>	<i>Становище на міжнародній арені</i>
	Поточний платіжний баланс, його складові; цінова еластичність експорту й імпорту; стабільність основних статей імпорту й експорту; еволюція умов торгівлі; географічна спрямованість торгівлі	Міжнародні договори; позиція з міжнародних питань, голосування в ООН
	<i>Зовнішній борг і його обслуговування</i>	<i>Фінансова підтримка</i>
	Зовнішній борг, його абсолютний і відносний рівні; строки й умови погашення; обслуговування боргу по імпорту й експорту	Фінансова, продовольча допомога, військова підтримка; кращі економічні й торговельні зв'язки
	<i>Іноземні інвестиції</i>	<i>Ситуація в регіоні</i>
	Величина й відносне значення; галузевий і територіальний розподіл; основні інвестори (країни й міжнародні організації)	Прикордонні конфлікти; зовнішня військова загроза; революція в сусідній державі, біженці

Фактори	Економічні фактори	Політичні фактори
	<i>Платіжний баланс</i>	<i>Відношення до іноземного капіталу й інвестицій</i>
	Динаміка; сальдо резервів; рух капіталів	Національне інвестиційне законодавство; відношення до іноземних інвесторів у провінціях; судова практика
	<i>Основні показники</i>	<i>Основні показники</i>
	Валютний курс (офіційний і неофіційний); зміна міжнародних умов позики	Дотримання прав людини; опозиція за межами країни; причетність до терористичних актів у третіх країнах; дипломатичні й торговельні конфлікти

Оцінка політичних ризиків

Над методиками оцінки політичних ризиків почали активно працювати у 70-80-х роках ХХ століття (Ж. Торре, Ч. Кеннеді, Д. Некар, Ж. П. Ламберт, В. Коплін, М. О'Лірі). У результаті політична наука отримала різні моделі аналізу політичних ризиків.

Оцінки політичного ризику можуть мати як **об'єктивний** (кількісний), так і **суб'єктивний** (якісний) характер. У другій половині ХІХ століття переважали такі методи дослідження політичного ризику, як спостереження й аналіз документів. Наприклад, серед експертів широке поширення одержав **метод «старих знайоств»**, коли оцінки давалися на основі збору інформації через знайомих учених, суспільних діячів, політиків, які живуть у країні дослідження. Сьогодні цей метод справедливо критикують, адже результати таких досліджень зазнавали суб'єктивного впливу.

З початку 2000-х років частіше використовують модель аналізу політичних ризиків, яку розробили американські учені В. Коплін та М. О'Лірі. Їхня методика дозволяє досліджувати політичний ризик, перед яким постають комерційні структури та їхні співробітники в умовах розвинених транскордонних взаємозв'язків. Аналіз ситуації всередині країни здійснюється за чотирма основними напрямками суспільної діяльності: міжнародні зв'язки, інвестиційна активність, експортні операції та торгівля. В основі такої оцінки лежить стабільність політичної системи. Згідно з цією моделлю, чим нижча ймовірність зміни політичного режиму, тим нижчий рівень політичного ризику в державі.

Модель «Копліна-О'Лірі» ґрунтується на рівнянні множинної регресії: $HCT = a + a_1X_1 + a_2X_2 + \dots + a_nX_n$, де HCT – показник нестабільності внутрішньополітичної ситуації у конкретній країні, $X_1 \dots X_n$ – показники соціального, економічного, політичного становища країни, які безпосередньо впливають на її стабільність, а – вільний член,

оцінюваний за статистичними даними, a_1, \dots, a_n – параметри, які оцінюються за статистичними даними.

Для оцінки політичного ризику використовуються такі критерії, як стабільність режиму, безвладдя, обмеження інвестицій і обмеження на зовнішню торгівлю. Крім того, для розрахунку нестабільності у країнах, які розвиваються, використовується показник чисельності політичних переворотів.

Стосовно кожного фактора оцінюється позиція політичних сил: позитивна (+), негативна (-) і нейтральна (0). Поряд з позиціями оцінювалася послідовність кожної політичної сили щодо зазначеного фактора, тобто наявність єдності щодо займаної політичної позиції стосовно розглянутого фактора. Експерти також запропонували враховувати наявність ресурсів у політичних сил для впливу на досліджуваний фактор (сила). Крім того, була виділена зацікавленість, тобто оцінка розглянутою політичною силою пріоритетності конкретного фактора.

За кожним із чотирьох факторів складалася матрична таблиця, яку мають заповнювати експерти. Приклад анкети матричного типу відображено нижче.

Таблиця 2

**Приклад анкети матричного типу для експертної оцінки
співвідношення сил за одним із факторів політичного ризику, [8]**

Актори	Орієнтація	Послідовність	Впливність	Зацікавленість	Разом
Президент	+	5	5	5	+125
Прем'єр-міністр	+	5	5	5	+125
Партія А	+	4	3	2	+24
Партія В	+	3	3	2	+18
Партія С	-	5	2	5	-50
Радикальний рух D	-	2	1	4	-8
Транснаціональна кампанія А	+	4	4	5	+80
Транснаціональна кампанія В	-	3	5	4	-60
Силкові структури	0	5	5	2	50
США	-	3	5	4	-80
ЄС	+	4	4	5	+80

З огляду на відношення конкретної політичної сили до фактора (+, -, 0) визначаються показники позиції, послідовності, сили й зацікавленості за п'ятибальною шкалою, а потім з урахуванням певного

знаку показники перемножуються. Ймовірність прояву кожного із чотирьох факторів визначається за формулою: $P = \Sigma F_1 + \Sigma F_2 + \Sigma F_3$, де ΣF_1 – сума узагальнених оцінок, які мають позитивну позицію стосовно оцінюваного фактора, ΣF_2 – сума узагальнених оцінок, які мають негативну позицію стосовно оцінюваного фактора, ΣF_3 – сума узагальнених оцінок, які мають нейтральну позицію стосовно оцінюваного фактора.

Крім моделі «Копліна-О'Лірі», одним з якісних методів оцінки політичного ризику є *визначення індексу навколишнього бізнес-середовища* (Business Environmental Risk Index (BERI)). Ця методика припускає оцінку значимості кожного фактора (змінної) політичного ризику й оцінку цього фактора експертами за 4-бальною шкалою, де 4 – найвища оцінка, 0 – найнижча. Перелік можливих факторів (змінних) відображено у таблиці 3.

Таблиця 3
Оцінка політичного ризику за методикою BERI, [6]

Змінна	Вага змінної	Оцінка, бали	Всього
Політична стабільність	3,0		
Відношення до іноземних інвесторів	1,5		
Рівень націоналізації	1,5		
Ступінь інфляції	1,5		
Стан платіжного балансу	1,5		
Ступінь бюрократизації	1,0		
Ступінь економічного росту	2,5		
Конвертованість валюти	2,5		
Виконання контрактів	1,5		
Вартість робочої сили	2,0		
Ступінь професійної підготовки	1,5		
Розвиток інфраструктури	1,0		
Міське самоврядування	1,0		
Наявність короткострокових кредитів	2,0		
Наявність довгострокових кредитів	2,0		

Отриманий за методикою BERI результат розшифровують за наступною таблицею, де відображено оцінку рівня політичного ризику.

Таблиця 4

Оцінка рівня політичного ризику, [9]

Рівень ризику	Бали	Ймовірність збитку
Практично відсутній	83-100	
Дуже низький	75-82	Низька
Низький	67-74	Мала
Помітний	60-66	
Нижче середнього	55-59	Помірна
	51-54	Допустима
Середній	45-50	
Вищий за середній	40-44	Більша
На межі допустимого	34-39	Велика
Недопустимий	26-33	Велика
	18-25	Дуже велика
	0-17	

Існує й інша класифікація критеріїв оцінки політичних ризиків. Вона передбачає виокремлення груп критеріїв за такими напрямками, як політичне й економічне середовище, внутрішні економічні умови та зовнішні економічні відносини. Групи можливих критеріїв для кількісної оцінки політичних ризиків відображено у таблиці 5.

Таблиця 5

Групи критеріїв кількісної оцінки політичних ризиків, [4]

№	Критерії	Оцінка	
		Мін.	Макс.
	<i>Політичне й економічне середовище</i>		
1	Стабільність політичної системи	3	14
2	Небезпека внутрішніх конфліктів	0	14
3	Загрози стабільності зовнішнього походження	0	12
4	Ступінь контролю економічної системи	5	9
5	Надійність країни як торговельного партнера	4	12
6	Конституційні гарантії	2	12
7	Ефективність державної адміністрації	3	12
8	Трудові відносини і соціальні позиції	3	15
	<i>Внутрішні економічні умови</i>		
1	Кількість населення	4	8
2	Дохід на капітал	2	10
3	Економічне зростання протягом останніх п'яти років	2	7
4	Перспективи зростання на наступні три роки	3	10
5	Інфляція в попередні два роки	2	10

№	Критерії	Оцінка	
		Мін.	Макс.
6	Доступність іноземців до внутрішнього ринку капіталів	3	7
7	Наявність висококваліфікованої робочої сили в даній місцевості	2	8
8	Можливість залучення персоналу до роботи в іноземних країнах	2	8
9	Наявність енергетичних ресурсів	2	14
10	Законодавчі вимоги щодо збереження довкілля	4	8
11	Транспортні системи і комунікації	4	8
<i>Зовнішні економічні відносини</i>			
1	Обмеження оподаткування імпорту	2	10
2	Обмеження оподаткування експорту	2	10
3	Обмеження оподаткування іноземних інвестицій у країні	3	9
4	Свобода заснування чи встановлення зобов'язань у партнерстві	3	9
5	Правовий захист торгової марки і продукції	3	9
6	Обмеження оподаткування грошових операцій	2	8
7	Ревалоризація проти німецької марки впродовж п'яти років	2	7
8	Розвиток платіжного балансу	2	9
9	Виснаження через використання закордонних кредитів та імпорт енергоносіїв	3	14
10	Міжнародне фінансове становище	3	8
11	Обмеження оподаткування обміну місцевої валюти на іноземну	2	8

Література:

1. **Бордовских А.** Природа политического риска в условиях перехода от международного к глобальному мироустройству // Власть / А. Бордовских. – 2008, № 11. – С. 31-37.

2. **Глухова В.** Политическая конфликтология перед вызовом глобализации // Социальные исследования, № 6 / В. Глухова. – М., 2005. – С. 102.

3. **Кривошеїн В. В.** Теоретико-методологічні засади оцінки стану опозиції як показника ризику країни [Вісник СевНТУ., Вип. 100: Політологія: зб. наук. пр.] / В. Кривошеїн. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 35-39.

4. **Маханець Л. Л.** Зовнішній борг і політичний ризик // Фінанси України / Маханець Л. Л. – 2000. – № 2. – С. 64-68.

5. **Михальченко М.** Політичні ризики в сучасній Україні: виклики й відповіді // Політичний менеджмент / Михальченко М. – № 3 (24), 2007.
6. **Панченко Є. Г.** Міжнародний менеджмент: Навч. посібн./ Панченко Є. – Київ, КНЕУ, 1996 – 78 с.
7. **Полколожина И. А.** Проблемы дефиниции и оценки политического риска в зарубежных исследованиях // Весник МГУ. Серия 12. Политические науки. 1996. № 5. – С. 31-32.
8. Политический риск: анализ, оценка, прогнозирование, управление. – М., 1992. – С. 23.
9. **Стиглиц Дж.** В тени глобализации // Проблемы теории и практики управления. – № 2, 2003.
10. **Тургаев А. С.** Политический риск // Политология: Учебное пособие / под ред. А. С. Тургаева, А. Е. Хренова / Тургаев А. С. – СПб.: Питер, 2005. – С. 550-559.
11. Общая и пратическая политология: Учебное пособие / Под общ. ред. В. И. Краснова и Б. И. Жукова. – М, 1997. – С. 854.